

Bulu ra Gavhunara eka nhlengeletano ya lembe na lembe ya vumakume-nhungu nhungu ya van'waminkavelo

Manghenelo

Lembe leri hundzeke ri vile lembe ro tika eka tiikhonomi ta misava ku katsa na laha kaya. Hi nkarhi wa nhlengeletano ya Bangi ya le xikarhi ya Afrika Dzonga (Banginkulu) ya lembe na lembe eka lembe leri hundzeke, a hi ri eka xiphemu xo sungula xa nkitsi-nkitsi wa xiyenge xa vuxavisi bya tindlu (sub-prime) eAmerika, naswona vukarhi bya nkitsi-nkitsi lowu a byi nga si tikombisa hi ku hetiseka. Endzhaku ka lembe ra nkitsi-nkitsi lowu, hi timbhoni ta ntshikelelo eka timakete ta timali ta misava na ku nonoka ka ikhonomi ya misava. Swiyimo leswi swi nyanyisiwe hi ku tlakuka ko landzelelana ka minxavo ya swixavisiwa swo hlaya, ngopfu-ngopfu swakudya na oyili, leswi hlanganyeteke ku tlakuka ka minxavo (inflexini) ya misava ni laha kaya. Mavandla ya tibangi ta laha Afrika Dzonga a ya khumbiwanga ngopfu hi minkitsi-nkitsi leyi ya timakete ta timali ta misava. Hambiswiritano, a swi laveka leswaku xiyenge xa vubangi bya tiko xi tshama xi tlhomiwile tihlo mayelana ni malawulelo na tirhelo ra mahakelelo, swi nga swona leswi endleke leswaku ku va ni ntshamiseko eka timakete ta timali.

Hi nkarhi wolowo vufambiselo bya timali ta tiko byi hlanganile ni mintlhontlho ya ku tlakuka ka minxavo ni ntshikelelo lowukulu wa minxavo lowu endleke leswaku inflexini yi tlula mpimo lowu kunguhatiweke. Ku yisa emahlweni ntirho wa Banginkulu wa ku fikelela ntshamiseko wa minxavo, Banginkulu yi sihalarisile xiyimo xa vufambisi bya timali eka lembe leri hundzeke hi ku tlakusa mintswalo. Hambiswiritano, Banginkulu yi tlhele yi hlayisisa ni ku tiyisisa mafambiselo lamanene ya matirhelo ya yona. Hi swona leswi ndzi mi vikelaka swona namuntlha.

Lembe leri xiviko hi ku hetiseka xa ikhonomi xi katsiwile va xiyenge xa xiviko xa lembe na lembe. Eka malembe lama hundzeke xiviko lexi xa ikhonomi a xi kandziyisiwa xoxe xiri xiviko xa lembe na lembe xa ikhonomi. Xiviko lexi xa ikhonomi xi vika no xopa-xopo leswi humeleleke eka ikhonomi ya matiko na ya laha kaya eka lembe leri nge ku vikiweni, naswona xi tshikelela swinene eka leswi humeleleke leswi khumbhaka matirhelo ni mafambiselo ya timali. Xikongomelo-nkulu xa xiviko lexi xi kongomisiwile eka tindzawulo ta Banginkulu.

Milawu ya mafambiselo ya timali ta tiko

Mintlhontlho leyi kongomeke mafambiselo ya timali ta tiko yi tile hi ntamu eka lembe leri. Inflexini yi susumetiwele hi ntshikelelo wa minxavo laha kaya, ku tlakuka ka nxavo wa oyili ni swakudya misava hinkwayo. Ku sukela hi Dzivamisoko 2007, inflexini ku nga katsiwi mintswalo yo lombisana ku xava tindlu (CPIX) yi tlurile mpimo lowu pimaryisiweke wa le xikarhi ka 3–6 wa tiphesente naswona yi tshamile yi ri eku tlakukeni ku sukela enkarhini wolowo. Hi n'wheti ya Mawuwani 2008 inflexini yi fikelerile mpimo wa 13,0 tiphesente.

Komiti-nkulu ya Mafambiselo ya timali ta tiko (MPC) yi amukerile yi nga tipfinyingi leswaku i swilo switsongo leswi mafambiselo ya timali ya nga swi endlaka ku sivela ku khumbhiwa hi switandzhaku swo sungula swa inflexini ya laha kaya lo ku vangiwaka hi ku ncinca ka minxavo. Mafambiselo ya timali ta tiko ya fanele ku sivela switandzhaku swo sungula ku tlakusa inflexini hi ku angarhela. Mhaka-nkulu kuri mafambiselelo ya vulangutelo bya inflexini. Loko mafambiselelo ya timali ta tiko ya tsandzeka ku endla hi mfanolo, vulangutelo bya inflexini byi nge simekiwi hi ku ringana, leswi nga ta khumbha ku vekiwa

ka minxavo ni npfumelelano hi miholo. Emasungulweni ntshikelelo wa inflexini a wu tumbuluka ematikweni ya le handle, kambe sweswi kuna vumbhoni lebyi kombisaka leswaku switandzaku swa vumbirhi hi swona leswi vonakaka hi ntlamu. Eka lembe leri, inflexini yi tshamile yi ri karhi yi ndlandlamuka, hi n'wheti ya Mawuwani 2007 inflexini ku nga katsiwi swakudya na petrolo a yiri eka 5,0 wa tiphesente, kasi hi Mawuwani 2008 yi tlakukile ku fika eka 7,4 wa tiphesente.

Ku tlhele ku va na ku nyanya eka langutelelo ya nflexini. Eka xiphemu xa vumbirhi xa lembe ra 2007, malangutelelo ya inflexini hi ku landzela vulavisisi lebyi endleriweke Banginkulu hi ndzhawulo ya vulavisisi ya Yunivhesiti ya Stellebosch byi kombisa leswaku nhlayo ya inflexini yi ta tshama yiri exikarhi ka tinhlayo leti vekiweke tihlo, hambu leswi ku nga va na ku tlakukanyana. Leswi swi vile tano hambileswi vuyelo bya inflexini a byi nga wisi mbilu. Xiyimo lexi xi hundzukile hi 2008 loko malangutelelo ya kula hi matimba ku tula mpimanyeto ku sukela loko wu sungurile ku pimiwa. Ku nyanya loku a ku hambukanga eka mimpimo yin'wana ya malangutelelo ya inflexini.

Eka lembe leri hundzeke ku vile na swixungeto eka inflexini leswi nga va na nsusumeto eka swiboho swa mafambiselo ya timali. Swixungeto leswi swi katsa swa laha kaya na le matikweni ya le handle.

Nxavo wa oyili eka timakete ta misava wu thlerile wu va ni ntshikelelo eka inflexini laha kaya. Nxavo lowu a wu hlanganyetiwa hi vukarhi bya ku tirhisiwa ngopfu ka oyili eka matiko lama ya kulaka hi ku hatlisa, ngopfu-ngopfu eAsia. Mphakelo wa oyili wu kavanyetiwele hi minkitsi-nkitsi ematikweni yo hlava na maxelo lama a ma ngari lamanene. Hikokwalaho ka leswi, nxavo wa oyili yimbisi wu tlakukile ku suka eka 50 wa tidolara ta le Amerika ku xava mphongolo hi Sunguti 2007 ku ya fika ni ku tlula 145 wa tidolara ta le Amerika ku xava mphongolo hi Mawuwani 2008 wu nga si hunguteka emavhikini lama ha ku hundzaka. Ku tlakuka ka nxavo wa oyili na ncincaniso wa rhandi swi endle leswaku nxavo wa petrolo wu tlakuka hi kwalomu ka R2,75 ku sukela hi Ndzhati 2007.

Hambu leswi ntshovelo wa mavele na xiyimo xa maxelo swi nga antswa, nxavo wa swakudya wu yile emahlweni wu nyanyisa ku tlakuka ka inflexini. Swivangelo swa ntshikelelo eka nxavo wa swakudya eka misava hinkwayo swi katsa dyandza eswifundzeni swo karhi, ku sivela ku xavisela va le handle hi matiko yo hlava, ku tirhisiwa ka ntshovelo wa mavele ku endla mafurha ya mimovha na ku tlakuka ka ku tirhisa ngopfu ka oyili emisaveni leswi a swi hlanganyetiwa hi ku kula ka miholo ematikweni lawa ya ha hluvukaka. Laha kaya, exikarhi ka Mhawuri 2007 na Mawuwani 2008, nxavo wa swakudya wu vile ni xiave eka ku tlakuka ka nhlayo-xikarhi ya 4,1 wa tiphesente ya inflexini ya CPIX hi kwalomu ka 9,3 wa tiphesente.

Ntshikelelo wa minxavo ya swakudya na oyili swi vile na xandla eka inflexini ya misava hinkwayo. Hambileswi ku nga na ku nonoka eka matiko yo hlava laha misaveni, malawulele ya timali ya yile emahlweni ematikweni yo hlava ya sihalala ku lwisana na ntshikelelo lowukulu wa inflexini.

Ku sukela hi 2008, ncincaniso wa timali wu sungurile ku xungeta xivumbeko xa inflexini. Nkoka wa mali ya laha kaya wu cincacincile hi ku landzelela migingiriko leyi a yi humelela eka matiko ya misava, leyi katsaka ku ya emahlweni ka ku kula ka tihakelo ta switirhisiwa swo huma ehandle na ku nonoka ka tihakelo ta switirhisiwa swa laha kaya eka vamatiko, ku kavanyetiwa ka mphakelo wa gezi, ku chava ka vavekisi na ncincaniso wa dolara ya

le Amerika na timali tin'wana. Emasikwini lama ha ku hundzaka ncincaniso wa rhandi wu tlakukile loko wu pimanyisiwa na minkarhi leyi hundzeke. Mintwanano ya miholo na yona yi nyanyisa xivumbeko xa inflexini. Mintwanano leyi yi yile emahlweni yi ndlandlamuka elembeni leri hundzeke, kambe ya ha ri ehansi ka tinhlayo ta inflexini ngopfu loko ku langutisiwa ntshovelo lowu vatirhi va wu humesaka.

Swivangelo swin'wana swa laha kaya swa inflexini a swi tshamisekile, a swi nga ri na nsusumeto loko swin'wana swi pfunetile ku lwa na inflexini. Endzaku ka ku nonoka, matirhiselo ya timali hi mindyangu ya kombisile ku khumbhiwa hi nsihalalo wa malawulele ya timali hambileswi vulombisi bya tibangi eka mindyangu byi nga hungutekanyana. Ku xaviwa ka switirhisiwa swa nkarhi wo leha ku hungutiwe ngopfu hi ku kula ka mintswalo. Minxavo ya le hansi ya minkavelo na tindlu yi hungutile ntshikelelo eka inflexini lowu vangiwaka hi rifuwo. Ku kula ka ikhonomi loku nga va kwalomu ka 5 wa tipesente hi lembe eka malembe ya mune lama hundzeke, ku kombisa leswaku ikhonomi yi tikomba yi ri eku nonokeni loko ku pamanisiwa na leswi a yi fanele ku kurisa xiswona. Tindlela leti timali ta mfumu ti tirhisiwaka ha kona ti tshame ti ri karhi ti seketela malawulele ya timali ta tiko.

Ku hlanganyetana na swiyimo leswi eka xivumbeko xa inflexini, vulawuri bya timali byi sihalarile hi ku tlakusa mintswalo hi ku landzelelana eka lembe leri hundzeke. Ntswalo-nkulu wu tlakusiwele hi minkutlunya ya 50 etinhlengeletanini ta mune eka leta ntsevu ku suka eka nhlengeletano ya lembe na lembe leyi hundzeke. Ku sihalala ku sungururile hi n'wheti ya Khotavuxika 2006 leswi endleke leswaku ntswalo-nkulu wu tlakusiwa hi 500 wa minkutlunya ku fika sweswi. Hi n'wheti ya sunguti 2008 mintswalo a yi cinciwanga hambileswi a ku ri na ku chavisanyana ka xivono xa inflexini. Enkarhini wo lowo, ku chavisa ka xivono a ku ndlandlamukilenyana kambe komoti-nkulu yi xiyaxiyile swixungeto leswi kambe yi kumule vukarhi byi hungutekile. Kambe eka nhlengeletano leyi nga landzela ku xiyaxiya ku kombisile ku hundzuka ka xiyimo, na swona nchaviso wa xivumbeko a wu endliwa hi xikombelo xa Eskom xa ku tlakusa tihakelo ta gezi hi matimba.

Eka nhlengeletano yo hetelela hi n'wheti ya Mhawuri 2008 komiti-nkulu yi tekile xibohe xa leswaku aku nga vi na ku ncinca eka xiyimo xa mintswalo. Xibohe lexi xi tekiwile hambi leswi swixungeto swa ku tlandluka ka inflexini a swi ri erivaleni, kambe ntiyiso hi leswaku a swi herile vukarhi, ngopfu hi ku sungula ku hunguteka ko kota ku xava hi mindyangu, ku tlakuka ka vuswikoti byo endla swimakiwa swo tala, na ku hunguteka ka nxavo wa oyili emisaveni hinkwayo. Xivono xa inflexini xa Banginkulu xi kombisa leswaku inflexini yi ta fika enhlohlorhini eka xiphemu xa vunharhu xa lembe ra 2008 naswona yi ta sungula ku tsana yi ka yi vuyela eka mpimo lowu vekiweke eka xiphemu xa vumbirhi xa 2010.

Mhaka ya leswaku inflexini yi vile ehandle ka mpimo lowu vekiweke nkarhi wo leha swi endle leswaku van'wana va ku leswi swi humelerisa erivaleni ku tsandzeka ka ku tirhisa mpimo lowu wa inflexini. Swi tekiwa swi fanerile leswaku swi nga endleka leswaku inflexini yi va ehenhla ka mpimo lowu ngopfu loko swivangelo swa kona swi ri leswi humaka ehandle naswona swi nga ri emandleni ya vafambisi va vulawuri bya swa timali. Mpimo wa hina na wona wa pfumela ku hambukanyana leswaku ku nga kavanyetiwi vuyelo. Kasi, ku sivela switandzhaku swa vumbirhi swa inflexini i swa nkoka leswaku malangutelo ya inflexini ya simekiwa kahle. Ku tsandzeka ku endla leswi swi ta endla leswaku vurindzelo byi nga ha tshamiseki kahle na swona leswi swi ta tlhela swi susumeta inflexini. Banginkulu ya ha tiyimiserile ku vuyisela inflexini eka mpimo lowu vekiweke hi nkarhi lowu nga hetiki mbilu.

Migingiriko eka malawulele ya timali

Banginkulu yi ni vutihlamuleri eka vun'wokosi (liquidity) bya siku ni siku etimakete ku ri ku tiyisisa leswaku malawulele ya timali ya fambelana ni xiboho xa komiti-nkulu (MPC). Eka lembe leri hundzeke vun'okisi bya siku ni siku a byi ri exikarhi ka R6,6 wa mabilyoni na R14,7 wa mabilyoni. Ku xava timali ta le handle swi endla leswaku tirhandi ti engeteriwa etimakete, kasi tirhandi leti ti fanele ku tswongiwa leswaku timakete ti tshama ti ri ni vun'okisi lebyi ringaneke. Tirhandi leti ti tswongiwa hi tindlela to hlaya, ku katsa ku xavisela timakete swikhomisi swa Banginkulu (SARB debentures), ku xavisela xinkarhana swiboho swa mfumu (longer-term reverse repurchase transactions) no thlela ku kurisiwa ku hlayisiwa ka mali hi mfumu eka nkrama wa wona eBanginkulu lowu tirhisiwaka ku tswonga loko ku xaviwa mali ya le handle. Tlhandla ka mbirhi, ku engeteleka ka ku hangalasiwa ka mali (notes and coin in circulation) na mali leyi tibangi ti bohekaka ku yi veka eBangini hi nawu, na swona swi pfunile ku tswonga vun'okisi bya mali.

Ku hlengeleta no lawula nkrama wa timali ta le handle

Banginkulu yi yile emahlweni no kurisa nkrama wa nsuku na timali ta le handle, ku sukela eka US\$29,8 wa mabilyoni hi Mhawuri 2007 ku fikela US\$34,3 wa mabilyoni hi Mhawuri 2008. Enkarhini wolowo timali ta le handle, loko ku susiwa swikweleti, ti ndlandlamukile ku sukela eka US\$27,4 wa mabilyoni ku fika eka US\$33,5 wa mabilyoni. Na swona loko nkrama lowu wu kurisiwa, Banginkulu yi hungutile swikweleti swa timali tale handle ku sukela eka US\$3,2 wa mabilyoni hi Mhawuri 2007 ku fikela eka US\$895 wa mabilyoni hi Mhawuri 2008. Mali yo lombiwa ya le handle enkwameni yi hungutiwile hi ku hakela xiphemu xo hetelela xa swikweleti swa nhlengelo (syndicated loan) leswi nga tekiwa hi 2005.

Afrika Dzonga i rin'wana ra matiko lama ya hluvukaka ya thlela ya xava ngopfu ehandle ku tlula ku xavisa, leswi bohaka leswaku ya fanele ku va ni nkrama lowu vonakaka wa timali tale handle. Laha nkrama wu nga kona wu veka Afrika Dzonga eka xiyimo lexi xi xiximiwaka hi tintangha ta rona, naswona xiyimo lexi hi lexi xi faneleke. Kambe, Banginkulu a yi voni nkrama lowu wu phuphuma leswi endlaka leswaku kungu ro kurisa nkrama wa timali tale handle wu ya emahlweni hi ku nonoka na vukhetha loko swi koteka.

Ku antswisa vulawuri bya nkrama wa timali tale handle ku vile xiboho-nkulu eka malembe lama hundzeke, naswona a swi fanerile hikuva nkrama lowu a wu ndlandlamuka. Ku antswisa loko ku yile emahlweni na lembe leri hundzeke. Tihlo ri vekiwile ngopfu eka tindlela to teka swiboho swa vuvukisi no kota ku va ni vutivi bya khombo ro lahlekeriwa loko ku lawuriwa nkrama lowu. Ha hari ka mhaka leyi, ku thlele ku pfumeleriwa leswaku swiphemu swo karhi swa nkrama swi lawuriwa hi vatirhi va Banginkulu kuri ku landzela xiboho-nkulu xa vuvukisi.

Mpakelo wa timali ta xiviri

Eka ku tlangela ku velekiwa ka khale ka Presidente wa tiko Nelson Mandela, loko a heta 90 wa malembe, Banginkulu yi humesile mali ya nsimbi ya R5 yiri na xifaniso xa yena yo fika eka ntsengo wa ntlhanu wa miliyoni. Makungu ma endlawile ku hangalasa mali leyi eka swifundza hinkwaso ku nga si fika siku ra 18 Mawuwani 2008 ku endlala leswaku mali leyi yi kumeka hi siku ra ku velekiwa ka Nkulukumba Mandela.

Tirhelo ra mahakelelo ya tiko

Hi Nyenyankulu 2008 Banginkulu yi tlangerele khume ra malembe hi mpfuka ku simekiwa mahakalelo ya tiko lama vuriwaka South African Multiple Option Settlement (SAMOS). Hi lembe ra 2008 ku sunguriwile ku hlukukisa SAMOS no landzelela ndlela ya ku amukela endzhaku ka ku hakela (delivery-versus-payment) eka ku hakelana ka swikweleti swa xinkarhana. Kungu rin'wana ri sunguriwile ro xopaxopa switirhisiwa swa tihakelo no tlhela swi fananisiwa na swa tibangi tin'wana tale xikarhi. Kungu ro kota ku tirha hambu loko mhangu yi humelerile (business continuity plan) ri thlerile ri vekiwa tihlo hi lembe ra 2008. Vuswikoti byo hakelana bya tibangi i swa nkoka na swona Banginkulu yi tirhisaniile na vakhumbiwa ku hunguta ku kavanyetiwa loku nga vaka kona.

Bangi yi thlele yi ya emahlweni no veka tihlo eka mahakelelano ya tiko. Leswi swi katsa ku humesiwa ka swinawana swa ku ti khoma ka vatirhisi na vapfuni hi switirhisiwa leswi nga sungula hi N'wendzambahala 2007. Swinawana leswi swi kongomisiwe ku tiyisisa ku hlayiseka no tirha kahle ka mahakalelo ya tiko. Banginkulu yi thlele yi va na ntirhisano eka mahakelelano ya misava (Continuos Linked Settlement) no tirha eka xipano xa ku hakelana hi timali tale handle (foreign exchange settlement subgroup) eka Bank for International Settlement.

Bangi tanihi mulanguteri-nkulu wa mahakelelano, yi tumbuluxile vandla ra vadzaberi, leri vumbiweke hi vayimeri va mavandla hinkwawo lama khumbhanaka na mahakelelo ya tiko. Vandla leri ri pfumelela tibangi leti lawuriwaka na mintlawo yin'wana leyi nga riki tibangi ku sungula minhlangano leyi nga ta va yimela eka vandla ra vadzaberi.

Ntshamiseko eka xiyenge xa swatimali

Ntshamiseko wa timakete ta timali ta misava ti dzinginisiwile eka lembe leri hundzeke endzaku ka ku hangalaka ka switandzaku leswi nga wisiki mbilu swa tindlu eAmerika na xiyenge xa vulombisi byo xava tindlu lexi vuriwaka sub-prime. Hikwalaho ka ku xaviselana hi vulombisi lebyi, switandzhaku leswi swi hangalakile swinene hi ndlela leyi a yi nga languteriwangi. Hambileswi ku nga va na hasahasa eka timakete ta timali ta misava, tiikhonomi ta matiko lama ha hlukukaka ti vile na ntshamiseko wo tsindziyela. Ntshikelelo laha Afrika Dzonga wu tisiwile ngopfu loko timakete ti tsekatsaka na ku nonoka ka ikhonomi ya le Amerika na man'wana matiko lama hlukukeke.

Ku seketela xikongomelo-nkulu xa Bangi, swi ni nkoka ku va na tirhelo lerinene ra timali, hikwalaho Banginkulu yi tshama yi ri karhi yi lavisisa laha ku nga ni nkayivelo eka vulawuri bya timakete ta timali no veka tihlo eka mintlhontlho leyi nga kavanyetaka tirhelo lerinene ra timali. Tirhelo ra timali laha kaya ri kumekile ri tshamisekile loko ri kamberwa hi ku tirhisa swikombiso swa malawulelo lamanene. Banginkulu loko yi xopaxopisa tirhelo ra timali hi ku landzelela swilaveko leswi vekiweke hi Financial Stability Forum, yi enetiwile hi ku fikelela swilaveko swa xiyimo xa le henhla xa misava hinkwayo.

Malawulelo na vurindzi bya tibangi

Eka ntirho wa vurindzi bya tibangi, Banginkulu yi vekile tihlo eka ku khumbeka ka tibangi ta laha kaya hi leswi humeleleke eka misava hinkwayo. Exikarhi ka lembe ra 2007, Banginkulu yi komberile tibangi to karhi ta laha kaya ku paluxa hi vuenti loko ti khumbeka hi nchaviso lowu a wu ri kona. Swi kumekile leswaku tibangi a ti ri hava vuvekisi eka swiyenge swa sub-prime, kambe swirhabyana swa tibangi tin'wana ematikweni ya le

handle a swi ri na vuvekisi lebyitsongo. Kambe switandzaku swa le thlelo swi vile kona, ngopfu hi ku ndlandlamuka ka tihakelo ta mali yo fambisa tibangi. Hi ku landzelela leswi humelelaka eka timakete ta misava, ngopfu-ngopfu eka tibangi, Banginkulu yi swi tekile swi ri ni nkoka ku sungula pfhumba ro xopaxopa tindlela to tsakisa no khomelela vatrhi hi tibangi ta laha Afrika Dzonga hi 2008.

Goza lerikulu ri tekiwile eka vulawuri bya tibangi loko ku sungula vulawuri byintswa hi ku landzelela swiboho swa vulawuri lebyi vuriwaka Basel II hi siku ra 1 Sunguti 2008. Ndlela yo tirhisa vulawuri lebyi yi endliwile hi ku burisana no kambela tibangi ta laha Afrika Dzonga. Hambu wu ri nawu wo lawula no fambisa tibangi wu hundzuluxiwile hi ku landzelela vulawuri lebyintshwa.

Banginkulu hi ku tirhisana na nhlango lowu vuriwaka Financial Intelligence Centre, yi tshamile yi vekile tihlo ku tiyisisa leswaku tibangi ti landzelela nawu lowu lwisanaka na ku tirhisa mali ya vugevenga na ku lwa na ku pfuneta vutherorisi hi timali. Nakambe, hi n'wheti ya Mhawuri 2008, Banginkulu yi hoxile xandla eka xipanu lexi vuriwaka Financial Action Task Force, ku vonisana hi swiyimo swa Afrika Dzonga eka ku lwisana na ku tirhisa mali ya vugevenga no lwisana na lava seketelaka hi timali lava xungetaka mimfumo.

Ntirhisano na vamatiko

Vuxaka na tikonkulu ra Afrika na Matiko lawa Hluvukaka ya le Dzongeni wa Afrika (SADC), swi tshama swi ri ntirhonkulu eka mintirho ya Banginkulu yo kurisa vuxaka na matiko ya misava, leswi swi humelela hi karhi lowu mintirho yo ringeta ku hlanganisa xifundzha yi tinyikaka matimba. Eka nkarhi wa sweswi, Banginkulu yi rhuhela vutsalwa bya Komiti ya vaGhavunara va tibanginkulu (CCBG) ta xifundzha xa SADC no ya emahlweni yi seketela ku simekiwa ka mapfhumba ya CCBG. Ndzima leyi vonakalaka yi khatsiwile hi tikomiti leti tirhanaka na matirhelo ya mahakelelo, thekinoloji ya mahungu, ikhonomi hi ku angarhela, vurindzi bya tibangi na swa nawu. Ku humelela loko ku andlariwile eka komiti ya swatimali ePalamende laha milawu ya swatimali na vuvekisi yi pasisiwaka kona, leswi nga xitirhonkulu eku antswiseni ntirhisano laha xifundzheni xa SADC hi tlhelo ra ikhonomi.

Loko swi ta eka vuxaka na minhlangano ya tinxakaxaka, hi engeterile ku hoxa xandla eka minhlangano yo fana na G-20. vufambisi bya G-20 byi hundziseriwile eka tiko ra Brazil ku suka eka Afrika Dzonga eku sunguleni ka lembe leri. Afrika Dzonga yi ta tshama yi ri xirho eka nhlango lowu wa nkoka swinene eka tirhelo ra ikhonomi leri nga ra xiyimo xa le henhla na timakete ta tiikhonomi leti ta ha hluvukaka. Swikongomelo swa nhlango lembe leri a swi katsa phikizano eka xiyenge xa swatimali, matirhiselo ya timali ta mfumu ku pfuna rixaka (fiscal space for social inclusion) na mafurha lawa ya nga onheki mbangu. Ku humelela kun'wana loko veke kona lembe leri i ku cinciwa ka minhlangano ya Bretton Woods, ngopfu-ngopfu ku cinciwa ka mpimo wa mali leyi nga lombiwaka hi tiko eka Nkwama wa Timali to pfuneta Matiko ya tinxakaxaka (IMF).

Banginkulu, hi ku tirhisa Kholichi ya yona yi yile emahlweni yi pfuna tikonkulu Afrika hi vuleteri hi ku tirhisana na minhlangano ya tinxakaxaka yo letela na tibanginkulu ta matiko. Kholichi yi kotile ku rhuhela dyondzo leyi vuriwaka Financial Programming and Policies ya IMF na dyondzo ya leswi chavisaka matiko ya le handle hi ntshamiseko eAfrika. Kholichi yi tlherile yi kota ku rhuhela nhlango wo avelana vutivi wa xiyimo xa le henhla laha aku burisaniwa hi khombo leri nga humelelaka eka matiko yo karhi ya laha Afrika (Capital Flight in Sub-Saharan Africa) hi ku tirhisana xikan'we na nhlango wa Banginkulu ya misava.

Mafambiselo ya le ndzeni ka Banginkulu

Xiviko xa lembe na lembe xa Banginkulu xi rhumeriwile eka van'waminkavelo ku nga si sungula nhlango lowu. Nhundzu hinkwayo ya Banginkulu yi kombisa ku tlakuka ku suka eka R220 wa mabiliyoni emahelweni ya Nyanyankulu 2007 ku fika eka R300 wa mabiliyoni emahelweni ya Nyanyankulu 2008. Ku tlakuka loku, ku vangiwile ngopfu hi ku engeteleka ka nsuku na nkwanana wa timali ta le handle, leswi nga pfunetiwa hi vuvekisi bya mfumu, SARB debentures, ku engeteleka ka mali leyi cincanaka mavoko na mbuyelo wa ku cinciwa ka ntsengo wa mali ya le handle loko yi hundzuluxeriwa ka ya laha kaya loko nxavo wa mali ya laha kaya na nsuku swi tlakuka. Ku cinca loku, ku tikombile hi ku tlakuka ka nkwanana wa ndzindza-khombo wa nsuku na timali ta le handle.

Mbuyelo wa mali ya Banginkulu ku nga si susiwa mali ya xibalo wu tlakukile ku suka eka R2 907 wa mabiliyoni eka lembe ximali leri hundzeke ku ya fika eka R3 475 wa mabiliyoni eka lembe ximali leri nga hela hi siku ra 31 Nyanyankulu 2008. Ntsengo wa R1,9 wa mabiliyoni wu mpimanyetiwe ku tirhisiwa hi Banginkulu eka lembe ximali leri.

Tikhamphani ta mune leti nga swihluke swa Banginkulu kunga, khamphani yo endla mali ya nsimbi (South African Mint Company), khamphani yo endla mali ya maphepha (South African Bank Note Company), khamphani ya ndzindza-khombo ya Banginkulu (South African Reserve Bank Captive Insurance Company) na khamphani ya vuvekisi bya timali leti nga averiwa tindzhawulo ta mfumu (Corporation for Public Deposits) ti swikotile ku fikelela swikongomelo swa tona eka lembe ximali leri. Endzhaku ko langutisa swiviko leswi humaka eka vufambisi bya tikhamphani leti na leswi humaka eka vakamberi, Banginkulu yi enetisekile hi leswi tikhamphani leti ti fambisiwa kahle hi ku landzelela matirhelo lamanene na swikongomelo swa tona. Mbuyelo wa tikhamphani wu katsiwa ni wa Banginkulu eka Xiviko xa Lembe na Lembe xa swatimali.

Minkavelo ya Banginkulu yi yile emahlweni yi xavisiwa ehofisi-nkulu, hi ku landzelela tindlela leti nga simekiwa hi siku ra 1 Nhlangua 2005. Exikarhi ka siku ra 1 Dzivamusoko 2007 na 31 Nyanyankulu 2008, ku xava no xavisa ka 42 ku endlwile, leswi swi yimelaka ku xava no xavisiwa ka kwalomu ka 69 516 wa minkavelo.

Vanhu va ta tshama va ri va nkoka eka Banginkulu. Eku heleni ka n'wheti ya Nyanyankulu 2008, Banginkulu a yi ri na vatirhi va nkarhi hinkwawo lava ringanaka 1 896 na 48 wa vatirhi va nkarhinyana. Nhlayo ya vatirhi lava nga tshika ntirho va ringana kwalomu ka 7 wa tiphesente, leyi nga ehansi swinene ka nhlayo-xikarhi yi 11 wa tiphesente eka xiyenge xa vubangi hinkwaxo. Hi tlhelo ro ringanisa vatirhi ku ya hi tinxaka, Banginkulu yi kotile ku engetela vatirhi vantima ku suka eka 43 wa tiphesente hi lembe ra 2000 ku ya fika eka 58 tiphesente hi lembe ra 2008. Nhlayo leyi a yi vekiwile ya 50 wa tiphesente ta vatirhi vantima yi fikeleriwe yi tlhela yi hundziwa. Eka swivandla swa le henhla, 44 wa tiphesente ta swivandla swi tatiwe hi vantima loko ku pimanisiwa na 18 wa tiphesente hi lembe ra 2000. Ku ringanisa vatirhi hi tlhelo ra rimbewu swi atswisiwe ku suka eka 42 wa tiphesente hi lembe ra 2000 ku fika eka 47 wa tiphesente hi lembe ra 2008. Banginkulu yi tiyimiserile ku fikisa nhlayo ya vaxisati eka 50 wa tiphesente hi lembe ra 2011.

Malawulelo ya matirhelo ya vatirhi ya langutisiwe swinene eka lembe leri hundzeke. Mhaka leyi hi yona ntsena leyi nga humeseriwa erivaleni tanihi leyi sivelaka Banginkulu ku fikelela ndzinganiso wa vatirhi eka xiviko xa vukombo xa lembe na lembe xa makungu yo ringanisa vatirhi lexi rhumeriwaka eka Ndzhawulo ya Vatirhi ya tiko. Xipanx xo

hlawuleka xi thoriwile ku endla ndzavisiso no ringanisa ku ya hi matirhelo lamanene loko swi ta eka malawulelo ya matirhelo ya vatirhi. Xiviko xi tsariwile xi tlhela xi pfumeleriwa hi vaKomiti ya Miholo va Banginkulu.

Banginkulu yi teka mahanyele lamanene ya vatirhi tanihi xin'wana xa swikongomelo-nkulu. Hi leswi hi nga lunghisa no antswisa vurhuhelo bya lava vabyaka ku ri kungu ro lunghiselela mahanyele lamanene ya vatirhi. Hi tlhelo ra mafambisele ya HIV/AIDS, hi hetile ku kambela vukona bya yona, hi thlela hi lemukisa vatirhi hi ku tirhisa mintlangu, naswona, hi le ku simekeni ka pfhumba ro letelana no dyondzisana hi HIV/AIDS eka Banginkulu hinkwayo.

Minkarhi hinkwayo Banginkulu yi swi teka swi ri swa nkoka lowukulu ku letela ni ku hluvukisa vatirhi va yona. Eka lembe ximali leri hundzeke Banginkulu yi tirhisile ntsengo lowu ringanaka R33 wa mamiliyoni eku leteleni, ku hluvukisa, mpfuno wa dyondzo, tihakelo to tokotisa na yin'wana mimpfuno yo dyondza. Nongonoko wo thola vatirhi vantshwa hi xikongomelo xo va dyondzisa vutivi bya Banginkulu (Cadet Graduate Programme) wu engeterile nhlayo ku suka eka 10 lembe leri hundzeke ku fika eka 17 hi lembe ra 2008. Kholichi yi endlile xinakulobye ni Yunivhesithi ya Afrika Dzonga na Vandla ra laha Afrika Dzonga ro letela vatirhi va tibangi ku humelerisa matsalwa ya vumbhoni bya vutivi bya le henhla ya mintirho ya banginkulu, leyi yi dyonzisiwaka eka nongonoko wa mathwasana.

Kholichi yi lulamisile tinhlengeletano to hlayanyana to avelana vutivi ta xiyimo xa le henhla mayelana na xiyenge xo karhi xa timakete. Nhlanganano wa vumbirhi lowu khomiwaka endzhaku ka lembe wo burisana hi mintlhonthlo leyi vaendli va milawu ya mafambisele ya timali ta matiko lama hluvukaka va hlanganaka na yona, yi karhi ya kunguhatiwa, naswona yi ta khomiwa hi Nhlangu 2008.

Makungu yo kota ku yisa ntirho emahlweni eka minkarhi hinkwayo ya endlwile ya tlhela ya kamberiwa eka mintirho hinkwayo ya nkoka. Banginkulu yi tlhela yi hoxa xandla eku tumbuluxiwani no lunghisiwa ka vuswikoti byo yisa emahlweni mintirho minkarhi hikwayo eka xiyenge hinkwaxo xa swatimali ku katsa na xiyenge xo lawula timali.

Ehofisinkulu, ku le ku antswisiwani ka michini leyi tirhiswaka loko gezi ri nga ri kona. Leswi swi endleriwa ku sivela ku kavanyetiwa ka mintirho ya Banginkulu hikwalaho ka minkavanyeto ya gezi yo ka yi languteriwanga. Banginkulu yi sungurile pfhumba ro tiyisisa leswaku ku va na matirhisele lamanene ya gezi ni leswaku miako ya yona a yi na vukarhi eka mbangu. Pfhumba leri ri ta hunguta matirhisele yo gezi na mafurha.

Mapfhumba yo hlayanyana yo antswisa miako eka marhavi ya Banginkulu laha tikweni hi xikongomelo xo atswisa mphakelo wa mali ya karhi ya kunguhatiwa. Mpfhampfarhuto wa xivumbeko xa muako lowuntswa wa rhavi ra Bloemfontein wu karhi wu ya emahlweni, ku kurisiwa no antswisa ka muako wa rhavi ra East London swi yimele tithendara. Ku akiwa ka ndzawu yo dyela leyintswa eka rhavi ra Pretoria North swi fikile emakumu. Ku katsa kwalano, muako wa rhavi ra Cape Town wu ta antswisiwa naswona muako wa rhavi ra Joni wu ta lungisiwa. Ehofisinkulu, mintirho leyikulu yo antswisa miako yi hetiwile. Mintirho leyi yi katsa ku cinca khapete, ku antswisa tilifiti ta le ndzeni, ku lunghisiwa ka michini yo lawula ku hisa. Ntirho wo antswisa switimela-mindzilo na tindlela to tirhisiwa hi vatsoniwa wu karhi wu ya emahlweni.

Ku gimeta

Swilo leswi humelelaka emisaveni hinkwayo ku katsa na laha kaya swi languteriwa ku ya emahlweni swi ri karhi swi tisa mintlhonthlo eka milawu ya mafambisele yo timali eka

lembe leri taka. Eka timakete ta tinxaka-nxaka, ku languteriwa leswaku ntshikelelo wa ku va timakete ti nga tshamiseki wu ta tshama wa ha ya emahlweni, naswona ku kula eka matiko lama ya hluvukeke ku languteriwa leswaku ku ta nonoka. Xivumbeko xa minxavo ya swixavisiwa a xi tiviwi leswi endlaka leswaku swinonoha ku endla milawu ya malawulelo ya swatimali eka xiyimo lexi. Banginkulu yi ta tshama yi ya emahlweni ni ku lwisana na inflexini ku kondza yi fikelela eka xiyimo lexi pimanyetiweke naswona hi tiyimiserile ku landzelela tirhelo leri nga kona. Ehandle ka tirhelo leri nga kona, xikongomelo xa Banginkulu i ku fikelela inflexini ya le hansi ku endlela leswaku ikhonomi yi tshama yi ri karhi yi kula.

Eka minkarhi ya minkitsinkitsi ya timakete ta timali ta misava, swi ni nkoka swinene ku veka tihlo eka mahakelelo ya timali ta tiko, timakete ta timali ta laha kaya na mintirho ya vubangi. Endzhaku ka ku sungula ku tirhisa tirhelo ra Basel II, Banginkulu yi ta tshama ya ha ya emahlweni ni ku veka tihlo eka tibangi ta laha kaya, ku nga ri ntsena mayelana na leswi nga tisiwaka hi ntshikelelo eka matiko ya tinxaka-xaka, kambe leswi nga tisiwaka hikwalaho ka xiyimo lexi tikisiweke xa ku nonohisa ku kuma swikweleti hi mindyangu na va mabhindzu.

Nhluvukiso wa vatirhi wu ta tshama wa ha ri xinwana xa swikongomelo-nkulu. Ku ta va na ku yisa emahlweni ku letela na ku hluvukisa vatirhi ehansi ka nkunguhato wa ku ringanisa xiyimo xa vatirhi. Vuleteri lebyi faneleke byi ni mbuyelo ku nga ri ntsena eka mudyondzi, kambe ku vuyeriwa Banginkulu hi ku angarhela na ikhonomi hi xitalo.

Ku nkhenza

Ndzi rhandza ku nkhenza va hofisi ya Presidente ya tiko, Mfumu na Palamendhe eka nseketelo wa vona lowu wa ha yaka emahlweni. Banginkulu yi swi kotile ku hlayisa vuxaka lebyinene na Nkwama wa Timali ta tiko hi ku tirhisa tikomiti leti katsaka matirhi va Banginkului na va Nkwama wa Tiko. Ku yisa emahlweni, ndzi rhandza ku nkhenza Holobye wa Swatimali ta tiko na xandla xa yena, Mulawuri-Nkulu wa Nkwama wa Timali ta tiko na vatirhi vakwe eka ntirhisano na nseketelo wa vona lowu yaka emahlweni.

Ndzi nkhenza swinene swirho swa Bodo ya Banginkulu eka migingiriko ya vona ku tiyisisa leswaku Banginkulu yi landzela mafambiselo lama amukelekaka. Ndzi tlhela ndzi amukela Nkulunkuma Masilela loyi a nga thoriwa ku va xirho xa Bodo tanihi muyimeri wa mfumu. U teka xivandla xa Muprofesa Vishnu Padayachee loyi a nga ya eku wiseni n'waxemu. Ndzi navela ku tirhisa nkarhi lowu ku nkhenza Muprofesa Padayachee eka ntirho lowukulu lowu a wu endleke eka malembe lama ya hundzeke. Ku humelela loku fikeriweke ekulweni ni mintlhontlho leyi nga va kona n'waxemu ku vile kona hikokwalaho ka ku tinyiketa ka swandla swa gavhunara, vufambisi ni vatirhi va Banginkulu. Ndzi rhandza ku va nkhenza hinkwavo eka mintirho ya vona, naswona ndzi ni ku tshemba leswaku migingiriko ya vona yi ta endla leswaku lembe leri taka ri va ni ku humelela lokukulu.